

O vědě, ideologii a strukturalismu

Hana Šmahelová — Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Roku 1951 vyšel v časopise *Tvorba* poměrně rozsáhlý článek s názvem *Ke kritice strukturalismu v naší literární vědě*. Podle úvodní noticky šlo o rozhodnutí redakce „rozšířit diskuzi o boji proti strukturalismu“, neboť tento směr „napáchal veliké škody nejenom v naší jazykovědě“. Sotva si lze představit, že by v době, kdy se z ideologických pozic bojovalo proti nejruznějším nepřítelům komunistického režimu na všech stranách, mohla oblast literární vědy zůstat ušetřena. Dodnes však na této události zaráží jiná věc: jako autor článku se zde k tažení proti „teoretické a metodologické základně formalismu v naší literatuře“ nepřidal nikdo jiný než sám tvůrce literárněvědného strukturalismu — Jan Mukařovský.¹ Nelze se divit Václavu Černému, když ve svých *Pamětech* označil toto počínání jako „charakterové sebevykleštění“ a „světový rekord v plivání do vlastní tváře“ (Černý 1991, s. 273). Ve stínu tohoto eticky vyhoceného soudu, ale stejně tak pod retušemi pozdějších výkladů o podlehnutí Mukařovského „ideologickým kampaním 50. let“ (srov. Pohorský 1982, Lantová 2000), snadno unikne pozornosti, že právě v této stati se pod povrchem příznačné rétoriky odehrává střet mezi vědou a ideologií, mezi touhou poznávat a touhou po moci. Následující úvaha si klade za cíl *poukázat na tyto aspekty jako na problém obecnější povahy, který přesahuje konkrétní historické souvislosti komunistické totality*.

I literárněvědné teorie přicházejí a odcházejí. Většinou je to zásluhou následující generace, která si potřebuje vymezit svoji vlastní trasu poznání. Ostatně i formování strukturalismu na konci 20. let minulého století probíhalo prostřednictvím kritiky pozitivistických a psychologických metod. Změnu však může přinést i revize dosavadních postupů v rámci daného teoretického rámce. Například Felix Vodička nabádal k takové sebereflexi s přesvědčením, že „je dobře čas od času přezkoušet výsledky dosavadního bádání, prozkoumat nosnost starších teorií a pojmů, jež nám umožňovaly zvládnout a pochopit složitou skutečnost“ (Vodička 1969, s. 54). Mukařovského úvaha v *Tvorbě* takový sebekritický a jakoby i bilanční přístup zčásti vskutku obsahuje: ve zkratce je zde naznačen vývoj strukturalistického myšlení o literatuře od lingvistických východisek přes studium formy díla až k strukturnímu pojetí vývoje

---

1 Výpady proti strukturalismu byly v roce 1951 vedeny především na stránkách *Tvorby*. Článek Mukařovského předcházela například stať Františka Trávníčka nazvaná *Strukturalismus — nepřítel naší jazykovědy* (Trávníček 1951a), viz dále Bělič 1951, Skalička 1951, Buriánek 1951, Trávníček 1951b, Novák 1951.

literatury a metodologie dějin, Mukařovský neopomene připomenout i určité proměny a pozdější korekce původních tezí, například o vztahu díla k mimoliterární skutečnosti nebo o příklonu k dialektickému vztahu mezi obsahem a formou. Navzdory tomu, o revizi dosavadních postupů zde v žádném případě nešlo.

Vystoupení Jana Mukařovského, stejně jako Bohuslava Havránka, Mojžíra Grygara, Petra Sgalla a řady dalších osobností z oblasti vědy bylo součástí celospolečenské ideologické kampaně na počátku padesátých let, jež provázela likvidaci politických odpůrců a byla namířena i proti představitelům tzv. „buržoazní“ kultury. Mukařovský naplnil toto „zadání“ bizarně inscenovanou pseudo-polemikou, v níž kritizoval strukturalismus (a tedy sám sebe) jako názorový odpůrce, který s tímto směrem neměl a nemá nic společného — kromě schopnosti demaskovat jeho pomýlenost. Jakkoli perfidní charakter stati bije do očí, nelze v ní zcela přehlédnout věcnou stránku námitek proti strukturalismu a jejich literárněvědnou relevanci. Právě konkrétní problémy strukturalismu, které jsou Mukařovskému terčem „kritiky“, ožívují vzpomínku na starší velmi významnou diskuzi, k níž došlo v druhé polovině třicátých let.

Mukařovský tehdy publikoval ve *Sborníku filologickém* (1934) studii *Polákova Vznešenost přírody*, v níž mimo jiné zformuloval teoretické principy strukturalistické metodologie dějin literatury. Tato koncepce měla značný ohlas a vyvolala debatu, která probíhala na stránkách časopisů a v Pražském lingvistickém kroužku. Jejimi účastníky byli většinou levicově smýšlející historici a teoretici umění, například Závíš Kalandra, Kurt Konrád či Bedřich Václavěk.² Jejich kritika, stejně jako námítky dalšího účastníka diskuse — Alfréda Béma — se soustředila zejména na Mukařovského tezi, že proměny literatury nejsou přímo závislé na společenských proměnách ani na osobnosti autora, ale řídí se vlastní zákonitostí uměleckého díla, jeho imanencí. Třebaže účastníci diskuze viděli ve strukturním přístupu k literatuře řadu pozitiv, za největší slabinu celé koncepce považovali snahu Mukařovského vyvázat umělecké dílo a jeho historický význam z vlivu společenských a ekonomických vztahů. „Špatná relativistická, souřadná totalita strukturalismu vzniká tedy izolací, abstrakcí plodů lidské činnosti od činnosti samé, od jejího činitele, od společenského člověka“ — píše například Kurt Konrad v článku *Svár obsahu a formy*.³ Strukturalismus se mu jeví „jako typická „ideologie“, fetišistické nazírání, které za ‚věcmi‘, ‚fakty‘, nevidí lidskou činnost, která je vytvořila, a tvoří jejich hnací sílu“ (Konrád 1963, s. 89). Kritiku Mukařovského pojetí dějin literatury završuje následujícím konstatováním: „Idealistická

2 Kromě výše jmenovaných se diskuze zúčastnil také Závíš Kalandra („metodologickými poznámkami“, nadepsanými *O metodu literární historie*, 1934), F. X. Šalda (článkem *Příklad literárního dějepisu strukturního*, 1934), René Wellek (statí *Dějiny českého verše a metody literární historie*, 1935) a Alfréd Bém (1935). Do širšího kontextu zasadil tuto diskuzi F. Vodička ve studii *K vývoji teoretického myšlení v díle Jana Mukařovského* (Vodička 1969, s. 308–327), srov. též Flaišman 2004.

3 Konrád, Kurt: *Svár obsahu a formy*. Marxistické poznámky o novém formalismu. *Středisko* 4, 1934, č. 2, srpen, s. 56–65. Stejně jako tato i další stať, jíž Konrad polemizoval se strukturalistickým pojetím literatury (Ještě jednou k sváru obsahu a formy. *Tamtéž*, č. 3, září, s. 98–99), byla počátkem šedesátých let zařazena do výboru *Ztvárněte skutečnost* (eds. Jiří Brabec a Zdeněk Karel Slabý), z něho dále citujeme.

noetika, relativistická „špatná totalita“, tu splývají v jeden nerozlučný celek s formalistickou estetikou“ (tamtéž, s. 74).

Dnešní čtenář by se neměl nechat zmást frazeologií, která se zdiskreditovala právě v období komunistické totality, ale ani odkazováním na Marxe a marxistickou dialektiku, jak je tomu zejména ve statích Kurta Konrada. Ideová východiska, z nichž většina oponentů argumentovala, nebyla ve třicátých letech zdaleka jen součástí levicového politického diskursu. Významnou roli sehrála též v rámci sociologických analýz aktuálních dobových témat a při filozofické reflexi krize individua polapeného v síti nadosobních ekonomických vazeb a neřešitelných společenských rozporů, na něž od druhé poloviny 20. let upozorňovala řada intelektuálů, zejména z okruhu tzv. frankfurtské školy. Do české literární vědy a kritiky vnášela tato orientace větší vnímavost pro otázku společenské funkce literatury a obecně pro sociologické aspekty umění. Ostatně tyto souvislosti se do svých dalších úvah snažil začlenit i Mukařovský, jak dokládají některé z jeho dalších studií.⁴ Jakkoli měla diskuze nad programovou statí o Polákově *Vznešenosti přírody* vliv na formování strukturalistického myšlení v následujícím desetiletí, nebyl to její jediný přínos. V delším časovém odstupu a zejména se zřetelem k tomu, jak se Mukařovský postavil k své vlastní vědecké práci po komunistickém převratu v roce 1948, lze mnohem zřetelněji postihnout zásadní odlišnosti v roli, kterou v kritice strukturalismu ve třicátých a v padesátých letech sehrála ideologie.

Polemika z 30. let probíhala v rovině ryze odborné diskuze, jejímž předmětem byl teoretický přístup k uměleckému dílu. Na této pozici neměnila nic ani skutečnost, že ideje, z nichž vycházely literárněvědné názory kritiků, byly v této době také základem pro aktivity politické. Ideologický charakter marxistické dialektiky se v tomto sporu promítal pouze do volby argumentů v rámci standardní vědecké diskuze. Není od věci připomenout, že každé názorové kolbiště tohoto typu zaručuje už ze své podstaty — to znamená ze svobody hledání „pravdy“, jež odpovídá dosavadnímu stavu poznání v dané oblasti⁵ — rovnoprávné postavení idejí, v jejichž duchu se zde zápolí. V případě kritiky strukturalismu nešlo dokonce ani o žádný nesmiřitelně vyhocený konflikt, nýbrž o možnost nahlédnout jeho problematická místa prizmatem ideové koncepce, pro niž bylo ústřední otázkou postavení individua v nadosobních společenských (politických a hlavně ekonomických) vztazích. Ve srovnání s těmito kritickými úvahami nad základními tezemi strukturalismu se zřetelně ukazuje posun, či lépe — změna pravidel diskurzu, k níž došlo ve vztahu k stejnému tématu v rámci pseudo-polemiky na počátku padesátých let.

Když Mukařovský v roce 1934 formuloval teoretická východiska pro strukturalistickou literární historii, reagoval tak na vnitřní (paradigmatický) problém dobové literární historie, který se týkal metodologického uchopení vývojové hodnoty literárních děl. Podnět ke kritice tohoto konceptu v jeho článku z roku 1951 přišel však z docela jiných oblastí, jak naznačují už úvodní věty. V nich se Mukařovský dovolává

4 Srov.: *Individuum v umění* (1937), *Záměrnost a nezáměrnost v umění* (1943), *Individuum a literární vývoj* (1943–1945). K diskuzi se Mukařovský vyjádřil v článku *Replíce* uveřejněné r. 1935 ve *Slově a slovesnosti* (Mukařovský 1982, s. 514–517).

5 Odkazují zde na vysvětlení pojmu pravdy v historických vědách, jak je s odkazem na Gadamera podává Jean Grondin (1997, s. 174).

Stalinových slov o zásadní „přeměně ideologické nadstavby“ při likvidaci staré hospodářské základny, za důležité považuje připomenout „zrychlení tempa první pětiletky“, a zejména nutnost „překonávání buržoazních přežitků“, jakož i „budování kultury socialistické obsahem a národní formou“ (Mukařovský 1951, s. 964). Zde je na místě připomenout, že žádný historik nemůže být ve svém uvažování izolován od širšího společenského diskurzu, že vždy reaguje na jeho témata, ideje i jazyk. Z tohoto hlediska se takto společenskopoliticky pojaté vysvětlení kritiky strukturalismu zdá být nasnadě: v podmínkách, jaké panovaly v období politických procesů, mohlo jít o jakési rétorické mimikry spojené s přesvědčením, že za ochranným štítem slov a očekávaných frází zůstane vše při starém, že se vnější úlitba nedotkne podstaty poznání, které bylo předmětem této stati. Slova ale nejsou jen nálepky, ani účelově používané masky: řeč ve svém sémantickém rozvrhu vytváří obraz světa, do něhož je ten, kdo mluví, vtažen a stává se jeho součástí — ať chce, či nechce. Do této pasti (dá-li se to tak nazvat) se chytil i Mukařovský: v jeho textu se pomocí rétoriky odehrává přesun teoretického konceptu zaměřeného na zákonitosti umělecké tvorby do světa soupeřících politických sil, jednoznačně vyhocených konfliktů, do světa, v němž není místo pro kritické zvažování argumentů, pro otázky a hledání. Do tohoto světa se s jazykem politické ideologie zavřely dveře, jak ostatně vyplývá i z následující formulace: „Další důvod, který naši literární vědu zavazuje vyrovnat se co nejdříve a co nejbojovněji s přežitky vědy buržoazní, je ten, že předním úkolem vši pokrokové vědy dneška je boj o mír“ (tamtéž).⁶ Prostor svobodné diskuze se zde náhle mění v bitevní pole dvou věd, kde proti té „pokrokové“ stojí věda „ve službách podněcovatelů války, jejímž posláním je rozvracet vědomí pracujících vzbuzováním nedůvěry v sílu poznání, šířením individualismu a subjektivismu“ a zastíráním „neřešitelných vnitřních rozporů umírajícího kapitalismu...“ atd. (tamtéž). Vysvětlení tohoto dramatického konfliktu nevychází z reflexe nějakého rozporu ve vědním paradigmatu, nýbrž odkazuje na ideologické nazírání skutečnosti jako světa třídně rozděleného: „Protiklad mezi pojetím vědy buržoazní a pojetím marxistickým není protiklad mezi dvěma vědeckými směry, ale nesmiřitelný rozpor mezi pravdou a zastíráním pravdy“ (tamtéž). Následující výklad nepřipouští ani nejmenší pochybnost, na kterou stranu se přidat. Problém je pouze v tom, že literárněvědný strukturalismus se při této předem rozhodnuté volbě ocitl v roli obětiny, kterou se — mimo jiné — sám Mukařovský vykoupil z nepřátelského tábora „vědy buržoazní“. Je příznačné, že při této krkolomné rošádě využil možnost, kterou nabízí každá ideologie — a to je popis skutečnosti prostřednictvím *obrazu* — *mýtu*, s jeho významotvornými opozicemi, emblematickými figurami a symboly. V souladu s tímto rozvrhem byl strukturalismus navlečen do kostýmu záporné postavy „třídního nepřítele“, který — jak píše Mukařovský — „[...] pomáhal zastírat reakční tvář buržoazní vědy [...] maskoval se“ a jen „předstíral“, že zkoumá aktivní vztah literatury ke skutečnosti — a dokonce „místo aby se ptal, na čí straně stojí dílo v třídním boji, vymýšlí strukturalismus pojem struktury funkcí“ (tamtéž). Strukturalismus pojatý jako mytická figura, zapletená do boje protikladů v režii politické ideologie, byl touto konstrukcí a příslušnou rétorikou definitivně odsunut *mimo* jakoukoli vědeckou diskuzi či revizi.

6 Srov. text Anežky Hodinové-Spurné, otištěný v *Tvorbě* 15. 11. 1951 — nadepsaný Jan Mukařovský — *bojovník za mír* (Hodinová-Spurná 1951).

Tímto Pyrrhovým vítězstvím se však vztah mezi vědou, ideologií a strukturalismem neuzavřel, ale naopak — vkročil do nové etapy. Ponechejme stranou, že Mukařovský se i díky své „kritice strukturalismu“ vyhnul represím a zabezpečil si významné společenské postavení. Nelze však zamlčet, že tuto pozici využil (mimo jiné) i k tomu, aby literární vědě, jakožto institucionalizovanému oboru, poskytl určitý ochranný štít,⁷ pod nímž vyrostla v relativním bezpečí odborně silná generace literárních historiků, která se v 60. letech mohla již otevřeně přihlásit k strukturalismu a zasloužit se o jeho oficiální rehabilitaci. Miroslav Červenka, jeden z žáků Mukařovského a významný představitel mladší strukturalistické generace, popsal tuto rozporuplnou situaci takto: „Zřekl-li se Mukařovský počátkem 50. let svých názorů, uchoval si v rámci daných institucí onu prominentní pozici, ke které ho jeho dílo — jím samým právě anulované — opravňovalo. Náš vnitřní rozpor záleží v tom, že Mukařovského sebestopření se stalo jedním z činitelů umožňujících existenci vědecké enklávy, ve které vyrostla část naší literárněvědné generace“ (Červenka 1991, s. 1). Na místě je však otázka, jakou cenu za tuto „smlouvu“ s politickou ideologií literární věda zaplatila, a to nejen jako obor, ale i jako prostor seberealizace každého jednotlivého badatele. Tato otázka je implicitně obsažena i v Červenkově úvaze, autor se k ní přibližuje z různých stran — v reflexi dobových poměrů, v exkurzu teoretickém i v aspektu osobním. Spíše však kolem ní jen krouží, než aby ji zformuloval jako problém obecné povahy, přesahující jak svoji dobu, tak individualitu jednoho konkrétního činu. Ona nevysslovená otázka, která stále visí nejen nad touto konkrétní událostí, se totiž týká *principu*, na němž je založena ingerence (politické) ideologie do oblasti vědy a důsledků pro její existenci.

Jednu z možných odpovědí naznačuje již zmíněná proměna jazyka a s ní související vymknutí Mukařovského textu z roviny odborného diskurzu. Třebaže se jedná o výrazný příznak ideologizace, v dobovém kontextu nemusela být u širší literárněvědné obce tato zdánlivě vnější forma chápána jako nějaká zásadní překážka pro kvalitní badatelskou činnost. Ta se naopak během 50. let slibně rozvíjela v řadě projektů, jako byly například „akademické“ *Dějiny české literatury*, časopis *Česká literatura* (od 1948), ediční řada Knihovna klasiků a mnoho dalších dílčích počinů. Problém, ve své podstatě obdobný tomu, který ztělesnila Mukařovského stať, spočíval pod povrchem těchto aktivit: vpád ideologie do celé literárněvědné oblasti (ostatně nejen do ní) se sice mohl jevit jako „vnější tlak“ (od něhož si lze zachovat odstup), nicméně podstatné bylo, že zasáhl samotné principy poznání, na němž je založeno paradigma vědy. S tímto pojmem odkazují na teorii Thomase Kuhna, která prostřednictvím modelu tzv. ‚normální vědy‘ umožňuje uchopit specifické postupy, jimiž badatelé (jakéhokoli oboru) určují předměty svého zkoumání, volí postupy a vyhodnocují výsledky ve vztahu k předcházejícím poznatkům. Tento proces je podle Kuhna založen na sdílení určitých pravidel a hodnot, v jejichž duchu jsou formulovány otázky a předvídána řešení (srov. Kuhn 1997, Šmahelová 2004). Mezi základní pilíře tohoto paradigmatic-

---

7 Mukařovský byl v letech 1948–1953 rektorem Univerzity Karlovy, zároveň působil jako vedoucí katedry české a slovenské literatury a literární vědy na FF UK v Praze. V období 1952–1962 stál v čele Ústavu pro českou literaturu ČSAV, kde mimo jiné pod jeho redakčním vedením vzniklo čtyřsvazkové dílo *Dějiny české literatury* (sv. 1, 1959; sv. 2, 1960; sv. 3, 1961; sv. 4/1969 — vydán až 1995).

kého modelu vědy patří vnitřní integrita a jistá autonomie (nikoli izolace!) vůči jinak zaměřeným diskurzům, jako je například politika, náboženství, umění apod.

V totalitním režimu padesátých let byla právě tato základní podmínka autonomie a vnitřní svobody vědy porušena. Mocenské zásahy směřující do oblasti humanitních věd, ať již v podobě kampaní nebo perzekucí nepohodlných osob, měly za následek, že paradigma svobodného vědeckého poznání se začalo přizpůsobovat rozvrhu politické ideologie a jeho jazyku. V rovině profesní odbornosti, v tom, co by se dalo nazvat „řemeslnou“ kvalitou historické práce, nebyla tato změna nijak zvlášť nápadná. Jinak tomu bylo v postupech, které jsou přímo spojeny s řečí, to znamená ve způsobu rozumění pramenům, v jejich interpretaci a také v představě a formulaci cíle, k němuž má zkoumání dospět. Konkrétně se jednalo například o to, že vědec, jehož úkolem byl „boj za mír“ a „proti omylům buržoazní vědy“, musel tomuto zadání přizpůsobit svůj přístup, způsob uvažování a vyjadřování. Právě v této akceptaci „pravidel“ ideologie (zdánlivě pouhá formalita) se ukazuje, že rétorika není jen maskou a ochranným štítem, ale také vnitřním limitem pro možnosti poznání, pro jeho svobodu. Jednu z ukázek takové schizofrenie řeči lze nalézt například v předmluvě k druhému svazku *Dějin české literatury*: „Dějiny jsou pokusem o soustavné marxistické pojetí vývoje české literatury. Literatura je proto pojata jako odraz třídního zápasu, s vědomím, že se tento zápas v nadstavbě odráží mnohdy složitě a že někdy projevuje dokonce i rozpory uvnitř jednotlivých děl“ (Vodička 1960, s. 8). Naznačit ideovou koncepci a formulovat hlavní tezi zkoumání již úvodu práce není ničím neobvyklým, ba právě naopak. Pro uvedený citát to však tak docela neplatí. Deklarované „marxistické pojetí“ nemá s dialektickou metodou, která je jedním z možných způsobů, jak vysvětlit vztah mezi dílem a mimoliterární skutečností, nic společného. Zkreslující redukce složitého komplexu vztahů na „odraz třídního zápasu“ odpovídá ideologické optice, stejně jako se její mocenské strategii přizpůsobuje výběr zkoumaných jevů, jejich interpretace a v neposlední řadě i frazeologie. Již Mukařovského „kritika strukturalismu“ některé takové postupy obsahovala a jiné předjímalá. Například takto je v jeho stati přeformulována jedna z hlavních strukturalistických tezí o různých funkcích literárního díla ve společenské komunikaci: „Není ovšem divu, že za těchto okolností se otázka aktivního vlivu literatury na společnost objevuje v podobě znetvořené: místo začlenění literatury do třídního boje dosazuje literárněvědný strukturalismus — ve shodě se strukturalistickou lingvistikou — pojem tzv. funkcí“ (Mukařovský 1951, s. 296). K funkci estetické, což je klíčový pojem strukturalismu, potom dodává: „funkci estetickou, kterou pojímá jako zřeknutí se aktivity jakékoli, prohlašuje strukturalismus za základní funkci umění, a zbavuje tím literární vědu vůbec možnosti položit si zásadní otázku působení uměleckého díla“ (tamtéž).

Otázka, k níž se uvedený citát vztahuje, vrací nás zpět k diskuzi v 30. letech, v níž byla jedna z hlavních strukturalistických tezí konfrontována s marxistickou teorií. K problematice vztahu mezi literaturou a společností se tehdy kromě již citovaných Kurta Konrada a Alfréda Béma vyjádřil tehdy i Závíř Kalandra (v září 1934 v *Tvorbě*). Jeho argumenty je dobré si připomenout právě v souvislosti s událostmi na počátku 50. let minulého století. Pro Kalandru spočíval hlavní problém metody založené na předpokladu autonomního imanentního vývoje literatury v tom, že neumožňuje postihnout roli, kterou v něm má „skutečné individuum“. Působení tohoto „nevypočitatelného zvířete“ je podle něho natolik složitě a různorodé, že ho nelze vřadit do exakt-

ních vzorců strukturalismu. Kalandra doslova říká: „Je možno mít strach z individua rušícího kruhy — ale kdo mu podlehne, ten zůstane zaklet do neoprávněných abstrakcí a bude odsouzen utéci se k mystickým hypostázím“ (Kalandra 1994, s. 12). Pro naši úvahu je důležité, že Kalandra tuto „eliminaci individua“ domýšlí a směřuje dál, za rámec uměnovědné teorie — k pozici historika, který není jen subjektem dějin, ale také jejich předmětem. Kalandra totiž upozorňuje na mnohem větší nebezpečí: podle něho jím není „nevyočitatelnost individua“ (od níž se historik raději odvrací k relativní jistotě imanentního řádu struktury díla), nýbrž prázdné „vzdušné zámky neoprávněných abstrakcí“. Proto také tvrdí, že ten, kdo si toto uvědomuje „odmítne ‚imanentní vývoj‘ **kterékoli** (zvýraznila H. Š.) ideologické řady i jeho mystickou ‚vývojovou logiku‘ [...]“.⁸ V prvním plánu se tato Kalandrova slova vztahují k metodologickému problému; v tom druhém se z nich však dá vyčíst i obecně zaměřené varování před vírou, že teprve skrze nadosobní ideovou vizi získává individualita lidské existence svůj objektivně platný historický význam. V této obecné rovině Kalandra předjímá pozici individua — toho, které je vně i uvnitř dějin — vůči ideologii, neboť i ta si činí stejný nárok jako metodologický konstrukt, o němž v polemice s Mukařovským uvažoval. Jestliže Kalandra v této kritice přiznává „strach z prázdnoty (horror vacui)“ takových konstruktů, v padesátých letech, kdy sám byl v rámci ideologických kampaní označen jako nepřítel společnosti a posléze odsouzen, se tato jeho obava naplnila tím nejfatálnějším způsobem.⁹ Právě Kalandrův postřeh o nebezpečí „kterýchkoli ideologických řad“ nabízí jednu z cest k pochopení souvislosti mezi strukturalistickým myšlením na jedné straně a přijmutím ideologie totalitního režimu na straně druhé.

V přelomovém období od konce války do roku 1948 napsal Mukařovský kromě odborných statí i řadu novinových článků určených širší veřejnosti. Podobně jako mnoho dalších vědců a umělců této doby pokoušel se v nich odpovédět na zásadní společenské otázky, jež vyvolávala nejen reflexe minulosti, ale hlavně vize budoucího směřování, života, postaveného už na nových pevnějších ideových základech, než měl svět, který zničila světová válka. Takto například uvažoval v roce 1946 o „základní funkci inteligence“ v národním životě: „Cítit v jedno s lidem. Pochopit, že inteligence, má-li zejména dnes plnit svoji historickou úlohu, musí stát na straně sociálního a kulturního pokroku proti silám reakčním. [...] Posuzovat zájmy jednotlivců

8 Celá pasáž zní takto: „Ten ovšem odmítne ‚imanentní vývoj‘ kterékoli ideologické řady i jeho mystickou ‚vývojovou logiku‘ a bude hledat zákonitosti literárního vývoje v hloubce jeho kořenů, kde literárně tvůrčí individuum reaguje na daný stav literární tvorby podle podmínek, určených v poslední instanci daným stavem výrobních sil a třídní pozicí onoho individua“ (Kalandra 1994, s. 12).

9 Kalandra byl jedním z obžalovaných v procesu s Miladou Horákovou a 27. června 1950 byl popraven. V rámci ankety v *Lidových novinách* (nazvané *Před soudem lidu*) se vyjádřil ke Kalandroví mezi mnoha jinými také Mukařovský: „Proces se zrádci, kteří se chladnokrevně účastnili příprav k válce proti vlastnímu lidu, je velkým poučením o tom, že není neutrálního území mezi táborem obránců míru a táborem válečných zločinců: buď jsi z plna srdce v prvních z nich, nebo stojíš oběma nohama v druhém. Proces ukazuje také názorně, do jaké hloubky zločinnosti poklesne takový příslušník inteligence, který se sám vyřadí z lidu, budujícího lepší budoucnost pro všechny“ (*Lidové noviny*, 1950, 4. 6., s. 5).

i jednotlivých skupin, např. profesionálních, ze stanoviska prospěchu celkového. Poznávat nutnosti, které věcná situace přítomnosti ukládá a nehledat zlou vůli tam, kde působil tlak objektivních příčin“ (Mukařovský 1946). Mukařovský zde vychází z aktuálního společenského dění, převádí ho však do obecné roviny zákonitostí historického procesu: z událostí se tak stává „nutnost“, z jednotlivce „nositel historické úlohy“, kterou si nevybírání, neboť je mu dána a to, co tento stroj dějin, v němž proti sobě stojí síly „pokroku a reakce“, dává do pohybu, jsou „objektivní příčiny“. Ani v tomto rozvrhu stejně jako ve strukturalistickém pojetí vývoje literatury není místo pro živé, svobodně jednající individuum. Jiří Brabec v úvaze nad pozicí literatury a historie (*Estetická norma a historie literatury v totalitním systému*) dává tento jev do souvislosti s obecně sdílenou tendencí (s „obecným konsenzem“) odvracet se v určité zlomové situaci od individua a jako východisko z krize spontánně přijímat „závažnost obecně platných nadosobních hodnot“ (Brabec 2009, s. 150). Eliminace individua, či spíše jeho proměna v nástroj dějin, je podle Brabce jedním z vnitřních předpokladů pro přijetí „normotvorných tendencí“ totalitní ideologie a jejích mocenských nároků (tamtéž, s. 152).

Mukařovský se již od konce třicátých let snažil začlenit do strukturalistické koncepce umění faktory (např. sociologický, antropologický), v nichž je obsažen individuální aspekt ve vztahu ke světu, subjektivita prožívání apod. Nicméně teze o nadosobních zdrojích dějinného pohybu se nikdy nevzdal. Právě v prvních poválečných letech se mohlo zdát, že se tento konstrukt stává skutečností, včetně potřeby podřídit vývojové zákonitosti individuum. Výroky jako „osobnost básníka je [...] do značné míry exponentem, ba nástrojem společnosti“ (Mukařovský 1982, s. 146) nebo představa, že individuum je „pouhý člen kolektiva, jednotka nemající jiné individualizující určení než svou početní singularnost“ (Mukařovský 1971, s. 58) naznačují, jak snadno se literárněvědná metoda otvírala kolektivisticky zaměřené vizi společenského vývoje. Poválečný diskurz, v němž se Mukařovský snažil přenášet některé teoretické axiomy do roviny politicky angažovaného uvažování, nebyl však kolbištěm vědeckých teorií, nýbrž mocenských ambicí. Podstatné je, že se přitom původní ideový koncept marxistické filozofie, který sehrál významnou roli i v myšlení Mukařovského ve 30. letech, měnil už v raném poválečném období v ideologický nástroj politického boje. U Mukařovského v této době nejde o „sblížení s marxismem“, jak uvádí Červenka ve výše zmíněném článku,¹⁰ nýbrž o „sblížení“ s politickou ideologií. Nemylí se však v tom, že styčným bodem je zde strukturalistická teze o eliminaci role individua ve vývoji společnosti, kterou zvláště ve zlomových okamžicích přebírají „objektivní činitelé“. O to snazší mohlo být přijetí komunistického převratu jako realizace této představy. Podle Červenky se Mukařovský s touto změnou vyrovnal „pod vlivem iluze, že vývoj k vyššímu ‚řádu‘ je možné účelně ‚vědecky‘ řídit“ (Červenka 1991, s. 4). Nutno však dodat, že nejen pro Mukařovského, ale i pro ty, jimž jeho „kritika strukturalismu“ vytvořila prostor pro bádání, se tato „iluze“ stala realitou, v níž zmíněný „vyšší řád“ v podobě totalitní ideologie začal mocensky řídit vědu.

10 Červenka nachází jedno z vysvětlení „kritiky strukturalismu“ v paralele mezi marxistickou představou o objektivním dosahu subjektivních počínů a Mukařovského požadavkem „kontrolovat a odpovídat i za nejzazší důsledky tvoření“ (Červenka 1991, s. 5), přičemž vznik této paralely klade do počátku poválečného vývoje.

Ukazuje se, že spojnicí mezi tématy sledovanými v této úvaze — tedy mezi strukturalistickou teorií, mocensky používanou ideologií a deformací paradigmatu vědy — je pozice individua v dějinách, v diskurzu uměleckém i společenském. Jádrem celého problému spočívá ale v tom, že s oslabením, nebo dokonce s eliminací jeho role mizí etický rozměr vztahu člověka ke světu — vytrácí se *odpovědnost individua* jakožto podstatná, nezastupitelná součást jeho identity.¹¹ Představa, že tuto odpovědnost může nahradit jakýkoli nadosobní princip, je cestou k ideologickým manipulacím — ať již ve jménu „vyšších řádů“ ve společnosti nebo různých „historických pravd“ v oblasti vědy. Je to cesta, na jejímž konci se otvírá „horror vacui“, před nímž kdysi (marně) varoval Závaš Kalandra: prostor bez mravní odpovědnosti, v němž jde o bytí — a někdy i o holý život.

LITERATURA

- Bělič, Jaromír:** Překonáním strukturalismu k marxistické jazykovědě. *Tvorba* 20, 1951, č. 41, 11. 10., s. 987–989.
- Bém, Alfréd:** Metodologické poznámky k studii J. Mukařovského Polákova Vznešenost přírody. *Časopis pro moderní filologii* 21, 1935, s. 320–334.
- Brabec, Jiří:** *Panství ideologie a moc literatury*, eds. Jiří Flaišman a Michal Kosák. Akropolis, Praha 2009.
- Buriánek, František:** Poznámky k diskusi o strukturalismu v literární vědě. *Tvorba* 20, 1951, č. 44, 1. 11., s. 1059.
- Černý, Václav:** *Paměti III. 1945–1972*, ed. Nora Obrtelová. Atlantis, Brno 1991.
- Červenka, Miroslav:** Jana Mukařovského rozchod se strukturalismem. *Tvar* 2, 1991, č. 36, s. 1, 4–5.
- Ebeling, Hans:** *Martin Heidegger. Filosofie a ideologie*, přel. Mária Schwingerová. Votobia, Praha 1997.
- Flaišman, Jiří:** K diskusi nad Mukařovského studií „Polákova Vznešenost přírody“. In: Jan Pospíšil (ed.): *Docela i sborník. Jiřímu Brabcovi k narozeninám*. Karolinum — Univerzita Karlova, Praha 2004, s. 93–100.
- Grondin, Jean:** *Úvod do hermeneutiky*. OIKOYMENH, Praha 1997.
- Hodinová-Spurná, Anežka:** Jan Mukařovský — bojovník za mír. *Tvorba* 20, 1951, č. 46, 15. 11., s. 1107–1108.
- Kalandra, Závaš:** O metodu literární historie. Metodologické poznámky k J. Mukařovského Polákově Vznešenosti přírody. *Tvorba* 9, 1934, č. 7, 29. 7., s. 102–103 (přetištěno in týž: *Intelektuál a revoluce*, ed. Jiří Brabec. Čs. spisovatel, Praha 1994, s. 9–15).
- Konrad, Kurt:** *Ztvárněte skutečnost. Výbor studií a článků*, eds. Jiří Brabec a Zdeněk Karel Slabý. Čs. spisovatel, Praha 1963.
- Kuhn, Thomas:** *Struktura vědeckých revolucí*, přel. Tomáš Jeníček. OIKOYMENH, Praha 1997.
- Lantová, Ludmila:** Jan Mukařovský. In: Jiří Opelík (red.): *Lexikon české literatury 3/I*. Academia, Praha 2000, s. 361–368.
- Mukařovský, Jan:** Polákova Vznešenost přírody. Pokus o rozbor a vývojové zařazení básnické struktury. *Sborník filologický* 10, 1934/1935, č. 1, s. 1–68 (přetištěno in týž: *Studie z poetiky*, eds. Hana Mukařovská a Rudolf Havel. Odeon, Praha 1982, s. 439–513).
- Mukařovský, Jan:** Postavení a úkoly inteligence v národním životě. *Rudé právo*, 1946, 9. 1., s. 1.

11 Těmito otázkami se zabývá Paul Ricoeur v knize *Soi-même comme un autre* (1990) Seuil, Paris 1990. Mravní odpovědnost individua je též jedním z témat Ebelingovy knihy o Martinu Heideggerovi (1991, česky 1997). Podrobněji k Mukařovského vztahu k ideologii v období 1945–1948 srov. Šmahelová 2002.

- Mukařovský, Jan:** Ke kritice strukturalismu v naší literární vědě. *Tvorba* 20, 1951, č. 40, 4. 10., s. 964–966.
- Mukařovský, Jan:** *Studie z poetiky*. Odeon, Praha 1982.
- Novák, Mirko:** Ke kritice strukturalismu v české estetice. *Tvorba* 20, 1951, č. 52, 27. 12., s. 1252.
- Pohorský, Miloš:** in Jan Mukařovský: *Studie z poetiky*, eds. Hana Mukařovská a Rudolf Havel. Odeon, Praha 1982, s. 803–822.
- Ricoeur, Paul:** *Soi-même comme un autre*. Seuil, Paris 1990.
- Skalička, Vladimír:** Ke kritice strukturalismu. *Tvorba* 20, 1951, č. 42, 18. 10., s. 1011–1012.
- Šalda, Felix Xaver:** Příklad literárního dějepisu strukturalního. *Šaldův zápisník* 7, 1934/1935, s. 59–68.
- Šmahelová, Hana:** Prolegomena k paradigmatické koncepci dějin. Úvaha nad podněty nejen kuhnovskými. *Slovo a smysl* 1, 2004, č. 2, s. 109–125.
- Šmahelová, Hana:** *Tvorba jako problém odpovědnosti. Nad dílem J. Mukařovského v letech 1945–1948*. In táž: *Prolamování struktur*. Karolinum, Praha 2002, s. 282–293.
- Trávníček, František:** Strukturalismus — nepřítel naší jazykovědy. *Tvorba* 20, 1951a, č. 37, 13. 9., s. 893–894.
- Trávníček, František:** Strukturalistická typologie jazyková. *Tvorba* 20, 1951b, č. 47, 22. 11., s. 1125.
- Vodička, Felix:** Úvod. In týž (red.): *Dějiny české literatury 2. Literatura národního obrození*. ČSAV, Praha 1960, s. 7–17.
- Vodička, Felix:** *Struktura vývoje*. Odeon, Praha 1969.
- Wellek, René:** Dějiny českého verše a metody literární historie. *Listy pro umění a kritiku* 2, 1935, s. 437–445.

RÉSUMÉ

On Scholarship, Ideology and Structuralism

The paper starts from a consideration of two variant critiques of structuralism: in 1935, Marxist-oriented historians polemicized with Mukařovský's concept of the development of literature; in 1951, Mukařovský himself presented a critique based in the ideology of the totalitarian regime. A comparison between the state of the scholarly debate in the 1930s and the latter event allows us to develop some more general characteristics of the ingercence of power ideology into scientific discourse and its paradigm. The focus of our inquiry is the question as to what allowed Mukařovský to perform this radical turn and adopt an ideological doctrine. What we find is that a link between the topics pursued in our argument — i.e. between the structuralist theory, an ideology in the service of power and the deformation of the scholarly paradigm — is provided by the position of the individual in history, in both artistic and social discourse. The gist of the matter is that with the weakening or even elimination of the individual's role disappears the ethical dimension of the human relating to the world, disappears *individual responsibility* as an essential, irreducible part of one's identity.

KLÍČOVÁ SLOVA / KEY WORDS

Jan Mukařovský; strukturalismus; 50. léta 20. století; věda; etika; ideologie / structuralism; 1950s; scholarship; ethics; ideology